

Людмила ЯКИМЕНКО,
кандидат філологічних наук,
Луганський національний
університет
ім. Тараса Шевченка

ЗІГРІТІ ПОЕЗІЄЮ

Надія Суровцова про Олександра Олесь

УДК 821.161.2-94.09+929 Суровцова

Авторка аналізує спогади Н.Суровцової, які є важливим джерелом як для вивчення біографії поета, так і для повнішого висвітлення історії української еміграції після поразки української революції 1918–1920 рр.

Ключові слова: модернізм, українська еміграція, спогади, автобіографічна література.

Олександр Кандиба у свідомість багатьох поколінь увійшов насамперед як тонкий, проникливий лірик, співець краси, кохання, радості, природи. Він творив у душі символізму, хоча молодий поет цього навіть не усвідомлював, адже за фахом був ветеринаром (закінчив Харківський ветеринарний технікум) й особливо не переймався тонкощами тогочасних літературних суперечок. Перша збірка його поезій побачила світ у 1907 р. і мала назву «З журбою радість обнялась». Так на літературному небосхилі засвітилася ще одна яскрава поетична зірка, ім'я якій Олександр Олесь. Модерністичні символи та розгорнуті метафори про світову дисгармонію, одухотворення природи, шукання сенсу буття припали до смаку поціновувачам українського слова. Олесь творив так, як підказувало йому серце, і на цю сердечну безпосередність його одразу звернули увагу й охочі до всього красивого читачі, і чутливі до музики у слові композитори. «Чари ночі» та «Айстри» поклав на музику М.Лисенко, згодом на слова поета написав романс «Сосна» К.Стеценко, а Я.Степовий – «Не беріть із зеленого лугу верби». Таким чином Олесь опинився на полі тодішніх українських ліриків [2; 669].

У 1909 р. виходить друком збірка «Поезії». Авторську її назву «Будь мечем моїм» не пропустила цензура. Професор М.Наєнко зазначає, що «в його (Олександра Олесь. – Я.Л.) поезію раптом ввірвалася клята проза українського буття», громадянська заангажованість, «нова для нього, але давно звична в українській поезії» [2; 669]. Мажорні, атакуючі ритми наповнюють рядки, в яких іде мова про революційні події 1905 р. Поет підіймає традиційну, але від того не менш актуальну тему слова, служіння своєму народові: «О слово рідне! Орле скутий!.. О слово! Будь мечем моїм!». Такі палкі слова «озброїли» українську молодь своєрідним поетичним маніфестом, а їхнього автора зробили кумиром мільйонів. Читач критично зауважить, що ці «шаблонні» фрази можна застосувати до творчості будь-якого митця. Можливо, якби не одне вагоме «але».

У 1966 р. Надія Суровцова написала два чудові нариси «Думки та спогади про Олесь» та «Артем Хомик», у яких письменниця в притаманній для неї манері оповідає від першої особи автора-очевидця, автора – активного учасника, автора-творця роз-

повідає про ті щасливі й гіркі хвилини у її власному житті та в житті Олександра Олесь, які вони ділили навпіл, підтримуючи одне одного та вселяючи надію у краще, світле майбутнє. Недарма ж письменницю звали Надією.

Олександр Олесь

Близько десятка спогадів про своїх «відомих» знайомих написала Надія Віталіївна: про Юрія Коцюбинського, Олександра Довганького, Савину Сидорович, Олену Степанів, Петра Панча, Михайла Грушевського, Івана Кулика, Гната Хоткевича, Остапа Вишню та інших. Її нарисам не закинеш нещирості, непослідовності, власного вивищення. Вона – свідок доби, учасник подій, творець історії, але від цього ні на мить не переставала бути жінкою, подругою, тонким знавцем людської душі, ініціатором та реалізатором найнеочікуваніших проєктів. Про власне знайомство та дружбу з видатним поетом Суровцова розповідала у хронологічній послідовності – із моменту їхнього знайомства й до того часу, як довелося через десятки років мати справу з архівом Олесь. Вона не намагалася аналізувати його творчість, усвідомлюючи, що до неї й після неї це робили й робитимуть ще не раз під мікроскопом літературознавчого аналізу фахівці, до яких себе не залічувала. Зрештою авторка ставила перед собою зовсім іншу мету: показати, яким бачила Олесь саме вона, що їх єднало, що віддаляло, які випробування випали на їхню долю в непросту міжвоєнну добу, пережиту, перебуту, відболену на чужині. Олесь – її очима, її почуттями.

«Олесь був нашим спільним улюбленцем», – згадувала авторка, запрошуючи читача в незвичну подорож у далекі роки початку минулого століття. Кого мала на увазі письменниця під поняттям «нашим»? Мова йде про українських студентів вищих навчальних закладів Києва, Москви, Петербурга... Молодих, талановитих, життєрадісних, сповнених невпинного бажання творити, мріяти, літати. Поезія Олександра Олесь переносила їх у паралельні виміри буття, де не соромишся зізнатися собі в найсокровенніших бажаннях, у буйноквітті пристрастей. «Один товариш, – читаємо у спогадах, – мав його (Олесеву. – Я.Л.) книжку “З журбою радість обнялась”, ми всі її перечитували і знали мало не всі вірші напам'ять» [7; 88]. Підсилювало враження від віршів те, що Надія Суровцова, тоді ще юна Надійка, навча-

лася на правничому та історичному факультетах Вищих Бестужевських курсів у далекому Петербурзі, тому дуже сумувала за рідною Уманню, за родиною, гостро переживала розлуку з матір'ю, конфлікт із батьком, що наполягав на навчанні в Києві. Їй не вистачало домашнього затишку, відчуття захищеності, а тому лише Олесеві «лірика та романси робили яснішими похмурі петербурзькі дні на далекій чужині, невідомий володар наших думок запалював невгасимий вогонь любові до батьківщини» [7; 88]. «Невідомим» він був для авторки десь до 1915–1916 рр., доки в київському старогромадівському клубі «Родина» Надійка не познайомилася з творцем її улюблених «Шалійте, шалійте, скажені кати...», «Ой не сійтесь, сніги...». Сталося це зовсім випадково: хотіла завітати з Миколою Воронином, а той виявився... рудим! Не в змозі приховати розчарування, молода студентка віддала перевагу сіроокому, кучерявому, світловолосому красеневі Олесю, що полонив уяву дівчини. Та на цьому знайомство й скінчилося.

Наближалися буремні революційні події. Надія, перебуваючи в епіцентрі історичних звершень, разом з іншими столичними студентами брала участь у маніфестаціях під жовто-блакитними прапорами, відстоювала право на Шевченківську папаху в Казанському соборі, прощалася чи то надовго, чи то назавжди з мобілізованими на війну друзями. Їй пригадалося, як один із них, Микола Каковський, залишив їй на збереження збірку поезій Олександра Олесея – то був найбільший скарб юнака. Молоді люди побоювалися, що «схованка може бути вічною» [6; 55], але книжку все ж удалося повернути власникові.

Коли в Україні постала Центральна Рада на чолі з М.Грушевським, двісті студентів-петербуржців делегували Надію Суровцову до Києва, аби вона спитала в Михайла Сергійовича, чи потрібні вони Батьківщині. Той благословив: «Хай їдуть!». Надія працювала в Департаменті у справах біженців при Генеральному секретаріаті внутрішніх справ, потім – в уряді Скоропадського, за часів Директорії її запрошено до складу української делегації, яка виїздила до Франції на Версальську мирну конференцію. Українці до Парижа не потрапили через брак віз, але їй додому повернутися змоги не було. Суровцова затрималася у Швейцарії, а потім переїхала до Австрії. Почалася семилітня одиссея закордонням і для неї, і для Олександра Олесея. Адже він також у складі дипломатичної місії УНР прибув до Будапешта як аташе Миколи Шрага, що на той час очолював посольство.

Події 1917 р. породили в душі поета великі надії, великі сподівання, на зміну яким прийшло гірке усвідомлення безвиході, вилите в поетичні рядки: «Куди іти... кудюю нам тікати... / Оточені з усіюди катом ми» [2; 670]. Петлюрівці розстріляли брата його дружини, на очах загинув від кулеметної стрілянини найкращий друг Костянтин Хороманський, «на гострі скелі радянської несвободи було кинуте не лише українську Волю, а й поета» [2; 670].

Письменник зважився емігрувати, але й на думці не мав, що це затягнеться на чверть століття: у Києві на нього чекала молода дружина та син. «Невблаганна доля судила Олесеві найгірше, що могло спіткати поета, такого поета: життя і смерть на вигнанні», – підсумовує сказане Суровцова не стільки для читача, скільки для себе. Сама ж вона все-таки повернулася в Україну, але заплатила за це високу ціну – тридцять років поневіряння в таборах. Знову й знову запитувала саму себе: чи варто було приїздити в 1925 р. на Батьківщину радянського зразка? І завше лунала відповідь: треба, бо Надія не хотіла «безбарвного, бездіяльного животіння на чужині», якого довелось зазнати другові та колезі Олександру Олесеві-Кандибі.

Наступною «віртуальною» зупинкою в її сподаді-нарісі стає Відень, де знову перетинаються шляхи Суровцової та Олесея. У перші роки перебування за кордоном Олександр Іванович активно займався громадською роботою й видавничою справою.

Осередком культурного життя українців у Відні в 1919 р. була редакція журналу «Воля». Саме там 1 липня 1919 р. відбулося відкриття Українського клубу, ініційованого О.Олесем, В.Піснячевським і Степаненком. У молодих українських науковців виникла думка заснувати в австрійській столиці філію Київського українського наукового товариства, планувалося видання власного друкованого органу. У грудні 1919 р. референт українського посольства в Австрії О.Даскалюк на сторінках «Воли» закликав до заснування «Кружка українських економістів за кордоном» [3; 70].

Союз українських журналістів і письменників у Відні постав 12 вересня 1919 р. Ця організація мала бути з постійним місцем осідку в Києві, але віденський Магістрат приймав до відома лише такий статут Союзу, де статутним і фактичним місцем діяльності була Австрія [3; 64]. Союз покликаний був підтримувати престиж української преси, ознайомлювати громадськість з актуальними українськими питаннями, піклуватися захистом прав та інтересів українських письменників і журналістів, у разі потреби – матеріально підтримувати їхні родини. Головою Союзу обрали В.Кушніра, а його заступником О.Олесея-Кандибу. До цієї організації ввійшли представники як Наддніпрянської, так і Західної України. Але «еміграційні умови життя спричинили швидке здекомплектування управи» – дехто з членів перестав брати участь у праці, Артем Хомик помер у березні 1921 р., так що в середині 1921 р. в управі на своєму місці залишилися лише голова та його заступник [3; 65, 66]. У 1923 р. головою Союзу став О.Олесь. Під проводом цього останнього діяльність організації була досить інтенсивною та напрочуд ефективною: влаштовувалися літературні сходи, організовувалися популярно-наукові курси для українських робітників у Відні, а потім й академічні виклади

Надія Суровцова

для інтелігенції. Як українська організація Союз брав участь у різних міжнародних конгресах, таких як міжнародний конгрес Преси у Празі, Всесокольський чехословацький здви́г, конгрес Вільної думки у Празі в 1920 р., на якому інтереси Союзу представляв саме Олександр Олесь.

Надія Суровцова також активно влилася в життя українського емігрантського середовища: була членом віденського студентського товариства «Січ», Товариства прихильників освіти, Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи, головою, а згодом секретарем комітету «Голодним України», членом закордонної Національної Ради, заступником голови Товариства прогресивних журналістів Європи. Вона закінчила Віденський університет й отримала диплом доктора філософії.

У Відні Суровцова ближче познайомилася з Олександром Олесем, заприятелювала і з його другом Артемом Хомиком, талановитим галицьким журналістом.

Молоді люди багато подорожували, обираючи для відпочинку нові, цікаві місця, відвідували мальовничі куточки австрійської столиці. Надія згадувала про середньовічний віденський замок Урбані-Келер, що особливо подобався Олесеві і де проводили вільний час українські емігранти. Олесеву поезію «Урбані-Келер» авторка назвала чарівною, опоетизованою мініатюрою, яка вдало передає відчуття середньовіччя, артистичним твором, що увіковічнив для рідної поезії сірі камінні сходи, малі каравели, сріблястий дзвін мелодій цитри величного архітектурного творіння.

Громадська робота забирала багато часу в молодих людей, але навіть занурена в паперову роботу свідомість не рятувала від гнітючого настрою. Кругом «чужа мова, чужі звичаї, чужі люди; і муравління своїх: “уряд”, “нарид”» [7; 89], а тому Олесь та Хомики заливали тугу й відчай спиртним. «Пили вони. Обое. Як пила загалом вся еміграція, коли і доки мала хоч трохи «крейцарів» у кишені», – не намагалася приховати правди Суровцова.

Під «муравлінням» авторка мала на увазі життя українців у Відні, де її співвітчизники «і на батьківщині, і за кордоном продавали Україну гуртом і по одному, та ще й навипередки!» [4; 133]. Поет не міг мовчати. Справжнім вибухом у середовищі віденської емігрантської громади стала його збірка «Перезва». У «серії поезій – ущипливих, повних гіркою сарказму, трагічних до крові, безмежно сумних від туги... зі стенографічною точністю» [7; 89] відтворено реальні події закордонного життя, – свідчить у своєму спогаді Надія. Пекучий сором під душу Олесь, в'їдався у свідомість Суровцової за всі «українські «уряди», за «діячів». Особливо дісталася Макаренку та Швецю, колишнім членам Директорії. «Голубчику, голубчику, вам борщику чи супчику», – шебече голова уряду Макаренко. «Я ні швець, ні кравець... Я професор, чи вже й ректор, / Я найбільший з трьох директор», таким зобразив Олесь Швеця [див.: 7; 91].

«Надійшов 1921 рік. Вмирили від голоду люди на цілій Україні» [7; 91]. Суровцова не раз у своїх спогадах поверталася до тих подій. «Як ведеться за кордо-

ном, громадське й політичне життя відбувалося саме в кав'ярні. Там уперше ми почули про голод на Україні» [6; 17]. «Ми», тобто українські емігранти, що полюбляли бувати в кафе Кранца: О.Олесь, А.Хомики, М.Грушевський, А.Крушельницький, Д.Левицький та інші. З ініціативи Н.Суровцової в тому ж таки 1921 р. створено комітет «Голодним України». Через сорок вісім років вона отримує листа від канадського колеги-журналіста Петра Кравчука, у якому той згадає про всі ці події: «Нещодавно мені попала до рук книжечка Івана Герасимовича «Голод на Україні», видана у Берліні 1922 р. <...> З цієї книжки довідуюся, що у Відні був Комітет допомоги голодуючим, у якому був поет О.Олесь і Д-р Н.Суровцова» [1; 2]. Олександр Іванович справді брав активну участь у діяльності цієї організації, про що навіть згадував у листах із Відня [7; 91] й особливо переймався, коли радянське керівництво відмовилося приймати допомогу від Заходу. Відчуття причетності до долі свого народу, допомога йому на певний час оживили поета: «Немов трохи легше стало від того, що ми щось робимо» [7; 91]. А потім знову туга, ностальгія, «пригноблений настрій... тяжів над Олесем» [7; 91]. Вилився він у віршовані рядки його наступних збірок «Чужиною», «Поезії», де символ туги за втраченою батьківщиною прозвучав, як «розрив аорти» [2; 670].

Олександр Олесь неодноразово звертався з офіційними заявами до радянських представництв із проханням дозволити повернутися в Україну, але йому постійно відмовляли. Письменниця не заглиблювалася в аналіз соціально-політичних поглядів поета, проте не втрималася від деяких зауваг: «Олесь був людиною щирих соціалістичних поглядів. Його походження, молодість, праця – все наскрізь було демократичним» [7; 89]. Суровцова дивується, як можна піддавати сумніву щирість поетового патріотизму, адже вдома в нього залишилася родина, єдиний син, і кожен лист до них був проникнутий невимовним бажанням знову опинитися в Україні.

Надія Віталіївна згадувала також про приємні події, що зігрівали душу не лише О.Олесь, а й «геть усіх українців Відня». Однією з таких був виступ капели Олександра Кошиця в австрійській столиці перед музичними світилами Європи. Великим успіхом не лише у Відні, а й у Празі супроводилися виступи в 1919 р. Української республіканської капели під керівництвом О.Кошиця. Про українських співаків та українську пісню багато писала чеська та австрійська преса. У Віденській «Волі» за 1921 р. читаємо: «В Празі тепер мода на все українське» [3; 73]. Козацькі танки, українські народні пісні, навіть елементи національного одягу – вишивка, фасон рукавів жіночих блузок – чарували й захоплювали спраглих до краси й гармонії європейців. На Олесь концерт співвітчизників справив глибоке, навіть болісне враження – українська пісня на сцені, у деблінгській корчмі, у серці, а повернення на Батьківщину було недосяжним, неможливим.

«Ну а потім... Життя ставало все скрутнішим. Олесь тужив, нудьгував, мучився. Самотній вирушив він до Чехії» [7; 90], – таке поетове рішення було продиктоване багатьма чинниками.

Після падіння УНР десятки тисяч осіб стали безпритульними, виїжджали на Захід, ще тисячі були інтерновані і як військовополонені перебували в численних таборах. Для українських емігрантів простелася дорога в усі країни Європи. Найкоротшою, найлегшою і найсприятливішою була до Чехословаччини. Великою мірою це зумовлювалося лояльним ставленням керівництва республіки до переселенців: перший президент республіки Т.Масарик та уряд Е.Бенеша уможливили розвиток політичного й культурного життя українців у своїй державі. За ініціати-ви Т.Масарика було виділено кошти на кредитування емігрантських організацій, якими опікувалися такі міністерства: закордонних справ, внутрішніх справ, хліборобства, шкільництва, народної освіти. Забезпечувався розвиток культурно-просвітницьких ініціатив, зокрема це стосувалося вищої освіти. Завдяки чехословацькому лідеру Прага в 20–30-х рр. збирала серцевину української нації – її інтелектуальну еліту, що поживила суспільно-мистецький рух в усій Європі та й поза її межами [див.: 3; 4].

У Празі було сконцентровано літературно-мистецьке життя, ставилися вистави, відбувалися концерти, проводилися конференції, велися наукові дискусії [див.: 3; 5, 6]. Водночас у чехословацькій столиці в 1922–1939 рр. налічувалося 94 українські видання, це був найпотужніший видавничий український еміграційний центр, що не міг не притягувати вчених, поетів, письменників, плеяду тих непересячених особистостей, котрі хотіли нести українське слово, українську мову, стяг наукових національних досягнень на широких просторах міжвоєнної Європи не лише в міжособистісному спілкуванні, а й на шпальтах періодичних видань. Серед них був й Олександр Олесь, який виступав на сторінках української празької преси і зі своїми суспільно-політичними статтями, і з поетичними творами.

Аналогічним до Віденського став Союз українських журналістів і письменників у Празі, серед п'ятдесяти членів якого в 1939 р. почесним був й Олександр Олесь.

Трохи пізніше, у грудні 1925 р., у чехословацькій столиці виник Український республікансько-демократичний клуб, культурно-просвітня робота якого полягала у влаштуванні концертів, літературно-музичних вечорів, відзначенні національних та релігійних свят. Репрезентативні збори Клубу відбувалися зазвичай у готелі «Граф» [див.: 3; 86]. На літературних сходах читали свої твори поети й письменники-емігранти, серед котрих особливим поетичним обдарованням вирізнявся Олександр Олесь.

У 1926 р. у Празі виникла Українська театральна студія. Тут працювала театральна трупа під керівництвом М.Садовського, члени українського Академічного хору й студенти Празької консерваторії. Серед численних постановок на празьких театральних підмостках з успіхом йшла Олесева п'єса «Осінь».

Трагічним став для Олександра Олесь 1944 р.: «доконала поета й особиста біда – за кілька місяців перед смертю загинув у фашистському концтаборі його єдиний син – активний учасник оунівського руху, поет “Празької літературної школи” Олег Ольжич» [2; 671]. «В слов'янській країні, де бодай мова не була такою чужою... він залишився. Вже назавжди. І чужа, хоч і братня земля прийняла останки одного з видатних поетів України» [7; 90], – у цей час Суворцова відбувала заслання на далекій Півночі й провела в останню путь дорогу людину не могла. Та через десяток років, працюючи у відділі рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР з архівом Олександра Івановича, відчувала невимовну радість, «ніби знову зустрілася з Олесем таки в рідному Києві» [7; 90].

Надія Суворцова знала, що поетові «арфи» й «скрипки» розтривожили душі не тільки «рядових читачів, а й вишуканих поетів-естетів» [2; 671]. Серед таких був і молодий Павло Тичина. В одній зі статей Олександра Олесь Надія Віталіївна прочитала такі рядки про П.Тичину: «...Треба в світових поетів пошукати такої лірики, в українській народній поезії таких почуттів і простоти. Кожний звук його пісні пройшов через серце і очистився в огні розуму, немає зайвого рядка, слова» [7; 93]. Це настільки вразило Тичину, що він навіть попросив Н.Суворцову надіслати йому копію цієї статті. Вона з радістю це зробила в листі від 3 травня 1966 р. [5; 416].

Завершуючи свій спомин-нарис про Олександра Олесь, письменниця із сумом зауважила, що прах поета спочив усе ж далеко від рідного краю. Водночас вона щиро раділа з того, що хоч посмертно Олесь повернувся в Україну, знову «почувся, засяяв на батьківщині любий голос, дорогий і чистий».

Отже, спогад-скалка Надії Суворцової про Олександра Олесь не лише проливає світло на цікаві подробиці з віденського періоду життя авторки та поета, а й дає змогу краще уявити атмосферу, в якій перебувала українська емігрантська громада в 1920-х рр., чіткіше простежити автобіографічні нотки в поезії Олександра Олесь. Аналіз цього автобіографічного документа розкриває нові стильові особливості творчого доробку Надії Суворцової, зокрема її мемуаристики.

Література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 284, спр. № 1495, арк. 2.
2. Наєнко М. Художня література України. Від міфів до модерної реальності / М.Наєнко. – К.: ВЦ «Просвіта», 2008.
3. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 / С.Наріжний. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999.

4. Оксененко Г. Олесева ностальгія / Г.Оксененко // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – № 3.
5. Суворцова Н. Листи / Н.Суворцова – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2001. – Кн. 1.
6. Суворцова Н. Спогади / Н.Суворцова. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1996.
7. Суворцова Н. Думки та спогади про Олесь / Н.Суворцова // Слово і Час. – 1990. – № 7.